

**NOKIS QALASI ODOMIMLERINIŃ GRAMMATIKALIŃ QURILISINA
QARAY TURLERI (KOSHE ATAMALARI MISALINDA)**

Jarekeev M.B.

ÓZRIAQQB Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew instituti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710530>

Odonim – lingvistikalıq termin bolıp, toponimika iliminiń quramında úyreniledi. Terminler dáslep quramalı hám túsiniksizdey bolıp kóringeni menen, olardı tereńirek úyrengenimizde olardıń tórkininde belgili bir mánisti óz ishine alǵan boladı. Áne, usılar ilimde úyreniledi hám jetilistiriledi.

Búgingi kúnde dúnya onomatologiyasınıń eń áhmiyetli wazıypalarınan biri – barlıq onomastikalıq terminologiyanı tártipke salıw bolıp tabıladı. XX ásirdeń 50-jıllarında francuz lingvistleri (J. Herbillon, A. Cornoy, L. S'auveur) toponimlerdi úyreniw barısında terminologiyalıq apparattı islep shıǵıwdı alǵa súredi hám usı izertlew barısında odonim (grek. ὄδος - “jol”) atamasın kirgizgen. [Еропова: 224] Odonim – qaladaǵı hárqanday kishi obyektler, sonıń ishinde, gúzar, kóshe, jol, ótkel, tuyıq hám basqa kishi toponimlerdiń ulıwmalıq ataması. Solay eken, qaladaǵı hárqanday kishi obyektlerdiń ataması onıń úlken, keń yaki kishi – biliner-bilinbes bolıwına qaramastan ol odonim bolıp tabıladı. Mine, usınday birneshe sózdiń ornına bir ǵana termin, yaǵnıy bir sóz benen qollanıw ilimde qolaylılıq tuwdıradı. Ulıwmastırıp aytqanda, joqarıda atap ótkenimizdey toponimika iliminde odonimlerdiń birneshe túrleri bar.

Bul maqalamızda Nókis qalasında jaylasqan toponimler, sonıń ishinde, odonimlerdiń dúzilisi haqqında sóz etemiz. Nókis qalasında shama menen 1500 ge shamalas odonim bar, solardan 80 ge juwıq ótkel (qaladaǵı uzın, tuwrı hám keń kóshe), 8 tuyıq (kesip ótiw jolı hám ótiw jolı bolmaǵan kóshe) kósheler, 2 gúzar, yaǵnıy qattı (asfalt-beton, cement-beton) qaplamalı avtomobil jollar (I.Karimov hám “Ózbekstan gúzarları”) hám 1400 ge shamalas kóshe bar. Nókis qalasındaǵı bul kósheler 70 ten zıyat mákan puqaralar jıyınında jaylasqan bolıp, onnan basqa qalada 11 qábirstan, 3 demalıw baǵı, 1 maydan bar. Kórinip turǵanıday, paytaxtıımızdaǵı kishi obyektler san jaǵınan kóp, al úlken obyektler onsha kóp emes.

Toponimler óziniń xarakteri menen jay sózlerden pariq qıladı. Sózdiń morfologiyalıq qurılısın anıqlaw sóz hám morfemanıń (túbir morfema hám affikslik morfema), túbir hám tiykardıń qatnasın belgilew, morfemalardıń hár túrli tiptegi qurılısın úyreniwden ibarat bolsa, toponimlerdiń morfologiyalıq qurılısında bul process birqansha qıyın.

Toponimlerdiń komponentleriniń óz ara qatnasqa kiriwi affiksaciya (yamasa morfologiyalıq) hám kompoziciyalıq (yamasa sintaksislik) usıllarda bolıwı múmkin. Soǵan qaray toponimler jay hám qospa toponimler boladı. Usı kózqarastan Nókis qalasındaǵı kóshe atamaların grammatikalıq qurılısına qaray jay hám qospa toponimlerde bóliwge boladı.

Jay toponimlerdiń ayırımları quramında sóz jasawshı formant bolıwı yamasa kerisinshe bolmawı, yaǵnıy sol kórsetkishte bolıwı múmkin. Demek, Nókis qalasındaǵı jay toponimler eki túrli modelde ushırasadı. Bular:

1. Túbir modelindegi toponimler
2. Túbir+affiks modelindegi toponimler

Túbir modelindegi toponimler bir sostavlı atamalardı óz ishine alıp, olardıń quramında heshqanday grammatikalıq kórsetkish bolmaydı. Bunday toponimler túbir sóz kórinisindegi sózlerden ibarat bolıp, morfologiyalıq jaqtan atlıqlardan jasalǵan. Olardı tómendegishe toparlarǵa ajratıwǵa boladı:

- adam atlarına baylanıslı túbir toponimler (Húrliman, Ájiniyaz, Nawayı, Berdaq, Abay, Tumaris, Saadiy, Begis, Alpamıs, Edige, Gúlayım, Sárbinaz, Aybek, Babur);
- belgili tariyxıy orınlar, qala atlarına baylanıslı toponimler (Shımbay, Aral, Qoqand, Beruniy, Órnek, Samarqand, Mańǵıt, Kenimex, Jayhun, Edil);
- abstrakt atlıqlardan bolǵan toponimler (Xoshamet, Párwaz, Marifat, Íǵbal, Itibar, Arzıw, Tilek, Shuǵla, Násiyat, Ziyet, Tabıs, Dáwrán, Bilim, Áwmet, Bereket).

Nókis qalasındaǵı túbir+affiks modelindegi toponimler -lar/-ler, -lıq/-lik, -shılıq/-shilik, -stan, -kesh, -lı/-li sıyaqlı affikslerdiń qatnasında jasalǵan.

-lar/-ler affiksi

Ózbek toponimist alımı, professor A.Ǵulomov bul affiksti sóz jasaytuǵın morfemalar qatarına kirgizbeydi. Onıń pikirinshe, bul qosımta belgisiz kópshilikti, húrmetti, abstrakt túsinikti konkretlestiriwdi, ulıwmalıqtı ańlatadı. -lar affiksi adam atların jasawda da qollanıladı. Máselen, Qızlarxan, Aylarxan sıyaqlı. Biraq, bunda ol sóz jasaw xızmetinde kelmegen. Sóz mánisine tásir etpegen. [Qorayev: 8]

Toponimiyada bul affiks toponim jasawshı topoformant esaplanadı. Nókis qalası toponimleri arasında bunday toponimler ushırasadı: Sayaxatshılar, Baqsılar, Oqıwshılar, Iskerler, Háweskerler, Urpaqlar, Arzıwlar, Shegarashılar, Gózzallar h.t.b.

Bulardan belgili bolǵanıday, -lar/-ler affiksi kópshilik jaǵdaylarda adamǵa baylanıslı, kásipki baylanıslı toponimlerdi jasawda qollanıladı.

-lıq/-lik, -lı/-li affiksleri

-lıq/-lik affiksleri Nókis toponimlerin jasawda jiyi qollanıladı. Bularǵa tómendegishe toponimlerdi kirgiziwge boladı:

Dosliq, Gárezsizlik, Mángilik, Saqıylıq, Salamatlıq, Tuwısqanlıq, Haqıyqatlıq, Múriwbetlik, Pidaylıq, Birlik, Ádillik, Azatlıq.

Qaraqalpaq tilinde -lı/-li affiksi atlıq sózlerdin tiykarına jalğanıp, adamnıń jaǵdayına, oyna, sıpatına, istin awır ya jeńilligine baylanıslı túsiniklerdi ańlatatuǵın kelbetliklerdi jasaydı. Bul affikslerdin tariyxıy jaqtan tolıq túri -lıq/-lik esaplanadı. [Da'wletov, Da'wletov, Qudaybergenov: 55]

-lı/-li affiksi biz úyrenip atırǵan aymaqta tómendegishe toponimlik tiplerdi dúzip keledi:

Áwmetli, Ilimli, Nurlı, Ustalı, Quyashlı, Hújdánlı, Jılǵalı, Baǵanalı, Gazlı, Nazlı, Biyli, Sayamanlı, Baxıtlı, Dármanlı, Gújimli, Maqsetli, Maqsımlı, Iymanlı, Quwanışlı.

-lı/-li formasınıń eń eski forması -laq esaplanadı. Nókis toponimleri arasında usı júdá az gezlesetuǵın -laq affikslik forması menen jasalǵan *Taslaq, Qumlaq* sıyaqlı toponimler de ushırasadı. Qazaq tilindegi toponimlerde bul affiks -taq/-daq formasında keledi: tastaq, qumdaq. Bul haqqında bılay delingen:

«Bul affiks házirgi qazaq tilinde tastaq, qumdaq, sazdaq» degen sózlerde saqlanǵan. Bul sózler «taslı, qumlı, sazlı» degen formalarda da gezlesedi. Bunnan -laq/-lek, -taq/-tek, -dıq/-dik fonetikalıq variantları, bunnan mákandı, orındı bildiretuǵın -lıq/-lik, -dıq/-dik, -tıq/-tik variantlarına bólingen. [Әбдирахманов: 132]

Hárbir til toponimleri óz qásiyetlerine hám toponimlik modellerine iye. Mısalı, ózbekshe toponimler, kóbinese birneshe elementlerden ibarat boladı, qosımtalar túbirden keledi, kelbetlik atlıqtan aldın turadı. Tájik tilinde bolsa kerisinshe boladı, yaǵnıy atlıqtan keyin feyil de keliwi múmkin. Qaraqalpaq toponimiyasında bunı Nókis qalasındaǵı qospa toponimler misalında úyreniwge háreket etemiz.

Nókis qalasındaǵı qospa toponimler kompoziciya jolı menen eki yamasa onnan da artıq sózlerdin birigiwi yamasa dizbeklesiwinen payda boladı. Qospa atamalardıń jasalıw tipleri hám modelleri hár túrli. Bunday toponimlerdin kópshiligi orn mánisin bildiriwshi **el, jol, gúzar, jer** sıyaqlı sózlerdin qatnasında jasalǵanın kóriwge boladı:

«ótkel» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Musaev ótkeli, Báhár ótkeli, Ağartıwshılar ótkeli, Párwaz ótkeli, Gúlbaǵ ótkeli, Áwmetli ótkeli, Olimpiya ótkeli, O.Xalmuratov ótkeli, Berdaq ótkeli, Nayman ótkeli, M.Darıbaev ótkeli.*

«jol» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Hawa jolları, Shımbay jolı, Ullı jol, Qos jol, Aydın jol, Qus jolı, Aq jol, Aydos jol, Taza jol, Nurlı jol.*

«qala» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Jańa qala, Jambasqala, Aq qala, Iyshan qala, Áwez qala, Gáwir qala, Topıraq qala, Aqshaxan qala, Búrkıt qala, Aydos qala, Qıyat qala, Qır qala, Bes qala, Xoja qala, Ayaz qala, Taza qala.*

«el» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Miyweli el, Eli abat, Qúdiretli el, Ulli el, Birlikli el, Aydın el, Keñesli el, Bereketli el, Quyashli el, Quthi el, Azat el, Muratli el, Ağla el, Jaña el, Shadli el.*

«gúzar» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Ózbekstan gúzarı, Gúlli gúzar, Keleshek gúzarı.*

«abat» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Paxta abat, Qiyat abat, Miynet abat, Nurabat.*

«jer» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Ana jer, Jaña jer, Gújim jer, Payızlı jer, Boz jer.*

«bağ» sózi menen dizbeklesip kelgen qospa toponimler: *Alma bağ, Qoy bağ, Miyweli bağ, Sayalı bağ, Sultan bağ.*

Biz Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdi tómeheshe modellerge ajratıwdı maqul kórdik:

1. Túbir+túbir modelindegi toponimler

2. Túbir+túbir+affiks modelindegi toponimler

Bul toponimler morfologiyalıq jaqtan tómeheshe tiplerdi payda etedi:

1) «Atlıq hám atlıq» tipi. Bunday toponimlerdiń quramında grammatikalıq belginiń bolıwı yamasa bolmawına qaramastan, sintaksislik jaqtan anıqlawısh+anıqlanıwshı qatnasta boladı. Máselen, *Báhár ótkeli, Ağartıwshılar ótkeli, Párwaz ótkeli, Hawa jolları, Gúlbağ ótkeli, Olimpiya ótkeli, Shumbay jolı h.t.b.*

Nókis qalasındaǵı kóshe atamalarınń ishinde adam atlarına baylanıslı qospa toponimler kópshilikti quraydı. Olardıń qollanıwında eki túrli ózgeshelik kózge taslanadı. Birinshisi, qospa toponimler adam atı hám familiyası kórinisinde ushırasadı: *Seyfulgabit Májitov, Qalli Ayımbetov, Sadıq Nurımbetov, Esjan Qospolatov, Aytjan Xojalepesov, Allayar Dosnazarov, Marat Nurmammedov h.t.b.*

Ekinshisi, belgili adam atları óz ayqınlawıshına iye bolǵan halatta ushırasadı: *Ernazar alakóz, Qiyas jıraw, Ormanbet biy, Jiye jıraw, Ámet baqsı, Súyew baqsı, Sapalaq palwan, Muwsa baqsı, Tolıbay shayı, Aytjan jıraw, Gúlmurat shayı.*

Bulardıń ishinde atlıq+atlıq+atlıq modelindegi toponimler de ushırasadı: *Akademik Charjaw Abdirov, Akademik Tursınbay Eshjanov, General Usnatdin Ótemuratov, Orazbay Xalmuratov ótkeli, Shayx Najimiddin Qubra sıyaqlılar.*

Bunda belgili adam atları ózleriniń ayqınlawıshları menen birge dizbeklesip qollanılgan. Bunda birinshi komponent baǵınıńqı boladı. Ol ekinshi komponenttiń kimgeshe yamasa nege qaraytuǵınlıǵın bildiredi.

2) «Kelbetlik hám atlıq» tipi. Toponimlerdiń «kelbetlik hám atlıq» tipindegi jasalıwı eń kóp tarqalgan model esaplanadı: *Áwmetli ótkeli, Taza jol, Nurlı jol, Miyweli el, Eli abat, Qúdiretli el, Birlikli el, Aydın el, Keñesli el, Bereketli el, Quyashli el.*

3) «Sanlıq hám atlıq» tipi. Bul tiptegi toponimlerdiń komponentleri de anıqlawshı+anıqlanıwshı qatnasta boladı. Bul tiptegi toponimlerdiń birinshi komponenti sıpatında numerativ sózler qatnasadı: *Qos arna, Jekke terek, Qoskól, Jeti ıqlım, Qos batır, Úsh temir, Bes kópir, Bes perde, Toǵızınshı may, Bes qala, Bes saǵa.*

4) «Feyil hám atlıq» tipi. Nókis qalası toponimleri arasında bunday tiptegi toponimler júdá suyrek ushırasadı: *Qazan ketken, Xalıq súyer, Teńge shashqan, Qattı aǵar.*

Juwmaqlap aytqanda, Nókis qalasındaǵı toponimler morfologiyalıq-grammatikalıq qurılısı jaǵınan jay hám qospa toponimler túrinde ushırasadı. Túbir sóz kórinisindegi toponimler morfologiyalıq jaqtan kóbinese atlıqlardan jasalǵan bolsa, túbir+affiks modelindegi toponimler -lar/-ler, -lıq/-lik, -shılıq/-shilik, -stan, kesh, -lı/-li sıyaqlı affikslerdiń qatnasında jasalǵan.

Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdiń kópshiligi orın mánisin bildiriwshi **el, jol, gúzar, jer, qala, jol** sıyaqlı sózlerdiń qatnasında kelgenin kóriwge boladı.

Biz Nókis qalasındaǵı qospa toponimlerdi qurılısı jaǵınan túbir+túbir modelindegi toponimler hám túbir+túbir+affiks modelindegi toponimlerge ajıratıp úyrendik. Sonday-aq, qospa toponimlerdi «atlıq+atlıq», «kelbetlik+atlıq», «sanlıq+atlıq», «feyil+atlıq» sıyaqlı morfologiyalıq tiplerge jikledik hám olardıń ózine tán ózgesheliklerin anıqlaw maqsetinde analizledik.

Ádebiyatlar:

1. Da'wletov A., Da'wletov M., Qudaybergenov M. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis, «Bilim», 2010.
2. Qorayev S. Toponimika. Toshkent, 2006.
3. Абишев Г. Шымбай районы топонимлериниң тарийхый-лингвистикалық анализи.: Филол. илим. филос. док ... дисс. – Нөкис: 2019.
4. Әбдирахманов А. Топонимика және этимология. Алматы, «Ғылым», 1975.
5. Егорова Л.В. К вопросу изучения годонимов в современной парадигме лингвистических исследований // Вестник Чувашского университета. 2018. № 2.
6. Курбанов М. Қарақалпақ тилиндеги географиялық терминлердиң лексика-грамматикалық өзгешеликтери: филол. илим. канд. дис. – Нөкис: 2011.